

Ben Wubs, *Unilever between Reich and Empire 1939 – 1945. International business and national war interests*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam, 2006) 282 p.

De centrale vraag van deze studie is hoe Unilever de oorlog kon overleven hoewel het door die oorlog in tweeën werd gesplitst, het continentale deel de toegang tot haar grondstoffen verloor en de Nazi's een afkeer hadden van een niet-Duitse onderneming die haar markt voor margarine, oliën en vetten domineerde en als 'joods' kon worden gezien (Unilever was waarschijnlijk de grootste buitenlandse investeerder in Duitsland). Ter beantwoording van die vraag kreeg Wubs toegang tot de Unilever archieven in Rotterdam en Londen waaronder de *Minutes Director's Conference 1930-1950*.

Van cruciale betekenis voor de verhouding tussen nazi-Duitsland en Unilever waren volgens Wubs de besprekingen tussen Adolf Hitler en Unilevertopmannen D'Arcy Cooper en Paul Rijkens eind 1933, het accommoderend beleid dat het concern sindsdien volgde, het besluit van Hermann Göring in 1938 dat Unilever een 'Arisch' bedrijf was (waardoor onteigening werd voorkomen) en de onenigheid tussen de Duitse instanties over het beleid dat jegens het concern moest worden gevoerd. Wubs' betoog is duidelijk maar ik mis aanvullende analyses. Zo is de vraag of de opstelling van Unilever wezenlijk anders was dan die van andere multinationals. Unilever plaatste grote scheepsbouworders op Duitse werven als onderdeel van een overeenkomst met de nazi's om dividenden naar Nederland over te maken. Waren andere multinationals ook bereid tot zulke vernuftige maar riskante transacties? Waren zij ook bereid om niet-transferabele winsten op grote schaal te investeren in de Duitse economie? Waren zij ook bereid tot overname van joodse ondernemingen waarna de eigenaren konden emigreren? (Unilevertopmannen Sydney van den Bergh en Arthur Hartog waren ondertussen ook actief bij de emigratie van joodse Unilevermedewerkers.) En wat was de mening van de Duitse autoriteiten over de ondernemerszin en inventiviteit van Unilever? Zij moeten soms hebben gedacht: 'Zij zijn ons iets te slim'. Wubs heeft daarover in Duitse archieven geen antwoord gevonden.

Een ander boeiend aspect zijn de oorlogsvoorbereidingen van de twee topholdings Unilever Ltd. en Unilever n.v. Zo werd in 1939 de eigendom van de overzeese deelnemingen van Unilever n.v. overgebracht naar een subholding in Zuid-Afrika en vervolgens als zekerheid overgedragen aan een trustkantoor in Londen. Aldus zou Unilever Ltd. ingeval van een bezetting van Nederland de zeggenschap krijgen over de Unileverdochters in Nederlands-Indië en Kongo maar ook in neutrale landen als China, Argentinië, Brazilië en de Verenigde Staten! Wubs heeft een helder verhaal maar er zijn vragen bij te stellen: (1) Hadden de Duitsers hier weet van (en hoe was hun reactie toen zij merkten wat de Rotterdamse Unilever bestuurders hen 'geffikt' hadden)? (2) Waarom werd bij de oorlogsvoorbereidingen wél rekening gehouden met een bezetting van Nederland maar niet van het Verenigd Koninkrijk (de dochterondernemingen in de Britse dominions en koloniën hingen onder Londen)? (3) Waarom heeft Unilever n.v. vóór mei 1940 geen gebruik gemaakt van Nederlandse wetgeving om de zetel van de vennootschap te verplaatsen naar Curaçao (zoals Shell en Philips deden)?; en (4) hiermee hangt samen dat het eerste wetsbesluit van de Nederlandse regering in Londen tot doel had het Duitsland onmogelijk te maken te beschikken over Nederlandse eigendommen in neutrale landen (Paul Rijkens stond tijdens de oorlog de regering met raad en daad terzijde).

Wubs beperkt zich in zijn onderzoek tot structuur, strategie en resultaat zodat het verhaal over de oorlogsjaren wat eenzijdig en afstandelijk overkomt. We leren weinig over de medewerkers van het concern en hoe het de vele joodse personeelsleden verging. Evenmin over de verhoudingen binnen het concern nadat Unilever n.v. in 1941 een nazi als hoogste bestuurder toegewezen had gekregen en Unileverbesteders met de Duitse nationaliteit (vóór de oorlog benoemd) kennelijk loyaal met de Nazi's meewerkten. Wubs betoogt dat het continentale deel van Unilever de oorlog mede overleefde dankzij decentralisatie. Maar was er dan helemaal geen sturing vanuit Rotterdam? De Duitse bedrijven gingen een eigen weg maar waren de dochterbedrijven in Frankrijk, België, Denemarken en Noorwegen inderdaad vrij in strategische beslissingen over bijvoorbeeld investeringen. We leren dat Unileverdirecteur Pieter Hendriks tijdens de oorlog vanuit Rotterdam de dochterbedrijven in Zweden en Zwitserland bezocht. Wat deed hij daar? (Hendriks moet trouwens een opmerkelijk man zijn geweest: vóór de oorlog ging hij in debat met Göring, tijdens de oorlog meenden de Duitsers dat hij onmisbaar was, ondertussen werkte hij hen tegen, werd zijn dochter gearresteerd voor verzetswerk, eind 1944 werd hij samen met andere Unileverdirecteuren in Berlijn gegijzeld en na de bevrijding werd hij benoemd tot *vice-chairman* van Unilever n.v.). Was er tijdens de oorlog helemaal geen verbinding tussen Rotterdam en Londen? Een ander punt: men krijgt de indruk dat de Duitsers beducht waren het concern af te breken (door onderdelen aan Duitse ondernemers te verkopen) waardoor expertise op het gebied van de voedselvoorziening verloren zou gaan. Maar wat hield die expertise precies in? De nazi's hadden meestal toch geen buitenstaanders nodig?

Mijn conclusie: ik hoop dat Wubs verder gaat met de geschiedenis van Unilever in oorlogstijd, met name in de bezette gebieden (in het proefschrift wordt ook de gang van zaken in het Verenigd Koninkrijk besproken). Hij heeft een goed begin gemaakt. Het smaakt naar meer.

Cees de Voogd
Universiteit Leiden

Andries Hoogerwerf, *Vooruitgang en verval. Denkers over geschiedenis en toekomst* (Budel: Damon, 2006) 230 p. ISBN 9055736872

Door de eeuwen heen hebben velen nagedacht over verleden en toekomst. Sommige denkers zijn ook nu nog bekend en zelfs actueel. Aristoteles, Augustinus en Plato worden veelvuldig geciteerd. Ook Adam Smith, Marx en Engels worden in de recente literatuur niet overgeslagen. Experts uit latere tijd zoals Toynbee, Huxley en Schumpeter blijven ongemeen boeiend. Hoogerwerf brengt ze voor het voetlicht in een veelomvattend boek dat verslag doet van het vooruitgangdenken zoals dat op verschillende terreinen inhoud heeft gekregen. Het resultaat is een meeslepend beeld van het denken over wetenschap, godsdienst, ethiek, politiek en maatschappij zoals dat zich in de intellectuele kringen door de eeuwen heen heeft ontwikkeld. Hoogerwerf houdt het lang vol om uitsluitend anderen aan het woord te laten. Pas aan het eind kan hij het niet langer aanzien en kiest hij partij.

Vooruitgang en verval geeft de essentie weer van het werk van tientallen beroemde filosofen en andere experts. Hoogerwerf doet dat op een wijze die ongewild laat zien waarom de hedendaagse futurologie op zoek is naar een nieuwe methodologie. Wat